

В. П. Гавриш*, Л. Г. Гулько**, Е. Є. Кульчицький***

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ГРОШЕЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Історичні дослідження походження грошей мають різнопланове значення. З одного боку, такі дослідження становлять безумовний інтерес для істориків та нумізматів, допомагаючи прослідкувати розвиток економічного устрою країни. З іншого боку, будь-яка грошова система базується на історичних традиціях, що склалися у країні. Тому історичний аналіз розвитку грошей в тій чи іншій країні є невід'ємною складовою її економічної історії, а також інших наук, що мають об'єктом вивчення гроші та грошові відносини.

Питання історії розвитку грошей досліджується такими науковцями, як М. І. Савлук, В. А. Ющенко, В. В. Кузьмін, О. П. Зикова, Р. М. Шуст та ін.

Мета статті полягає в проведенні короткого історичного аналізу розвитку грошей на українських землях у найдавніші часи — від періоду античності до проведення грошової реформи Петра I і остаточного утвердження в Україні російського рубля в якості єдиної грошової одиниці, в характеристиці найпоширеніших в той час грошових одиниць та їх ролі в господарстві українських територій.

Історія грошового обігу на українських землях сягає своїм корінням античних часів і відображає закономірності виникнення і розвитку грошового господарства епохи античності, насамперед стародавніх Греції і Риму. Виникнення перших грошей на землях сучасної України відносять до виникнення міст-колоній в Північному Причорномор'ї, що були сформовані під впливом Давньої Греції, а згодом потрапили під владу Риму¹. Історії відомо 75 таких поселень на берегах Чорного моря. Найвідомішими з них були Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Феодосія, Тіра, Березань, Кіммерик, Керкінітида та ін. Колонізатори, що заснували ці міста, принесли з собою зразок більш високого рівня розвитку господарських відносин і зокрема грошового обігу. Міста-колонії успішно торгували з племенами, які в IX — VI ст. до н. е. населяли південноукраїнські степи — скіфами та кіммерійцями. Саме тому першими монетами, що використовувалися в обігу на землях сучасної України, є монети грецьких колоній².

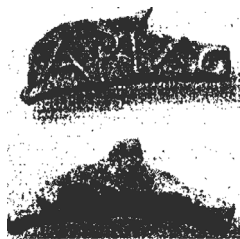

Рис. 1. Ольвійські “дельфіни”

Рис. 2. Керкінітида. Стріла.
Мідь. 450-425 р. до н.е.

© Гавриш В. П., Гулько Л. Г., Кульчицький Е. Є., 2008

* доцент кафедри економічної теорії і підприємництва Хмельницького університету управління та права, кандидат економічних наук, доцент

** старший викладач кафедри фінансів та банківської справи Хмельницького національного університету, кандидат економічних наук

*** в. о. доцента кафедри менеджменту і бізнесу Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам'янець-Подільський)

¹ Гроші і кредит / За ред. М. І. Савлука. — К.: КНЕУ, 2007. — 744 с.; Кузьмін В. В., Зикова О. П. Історія грошей. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 176 с.

² Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. — К.: Знання, 2007. — 371 с.

Цікаво, що перші такі монети мали досить незвичний вигляд: спочатку їм надавали форми стріл (рис. 2) — на честь культу давньогрецького бога Аполлона, атрибутом якого були лук і стріли. Далі форма монет видозмінилася: грошові знаки набули форми рибок-дельфінів (рис. 1). Виготовлення монет звичної сьогодні круглої форми розпочалося в 480-470 рр. до н. е. Такі гроші отримали назву асів. Водночас північна частина українських земель, віддалена від колоніальних грецьких міст, істотно відрізнялася за рівнем розвитку грошового обігу, значною мірою застосовуючи для обміну товарні гроші.

Рис. 3. Рим. Нерон. Ауреус.
Золото. 66-67 р. до н.е.

Рис. 4. Арабський дірхем.
Срібло (705-714 рр.)

У перші століття нашої ери внаслідок активної експансійної політики Римської імперії кордони останньої наблизилися до сучасних українських земель. З того часу розпочалося використання римських монет для обміну зі слов'янськими племенами. Відзначимо, що переважна частина римських монет (денаріїв, ауреусів та ін.) віднайдена у вигляді скарбів саме на Правобережній Україні — в Хмельницькій, Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській, Волинській, Чернівецькій та Рівненській областях, а також на Закарпатті. Високоякісні римські монети (рис. 3) активно використовувалися і приймалися до обігу як населенням, так і тогочасною знаттю. Римські гроші обслуговували торговельну діяльність, використовувалися для схиляння на бік імперії місцевих вождів та ін. Проте з послабленням Риму якість грошей також почала погіршуватися. Вони ставали все менш популярними на українських землях і використовувалися переважно для прикордонної торгівлі. Біля V ст. на зміну їм прийшли візантійські гроші, а пізніше — монети народів Близького Сходу (сасанідського Ірану та арабські). Географія поширення цих монет відрізняється від давньоримських: візантійські гроші (соліди) перебували в обігу переважно на території Криму та в причорноморських районах, а монети країн Сходу (драхми та дірхеми, рис. 4) — на Лівобережній Україні (у Харківській, Сумській, Чернігівській та Київській областях). Таке поширення східних монет пояснюється тим, що торговельні зв'язки арабських країн спрямовувалися в основному на північний схід слов'янських земель, що нині знаходяться на території Росії. Проте наприкінці X ст. ареал обігу арабських монет значно розширюється: їх використовують навіть на Поділлі та галицьких землях³. Проте після X ст. використання арабських монет поступово припинилося. Їх місце зайняли монети Київської Русі.

Обіг грецьких, римських та арабських монет на території сьогодношньої України сприяв економічному розвитку цих земель. Фактично, слов'янські племена отримали зразок металевої грошової системи, яким могли керуватися надалі. Крім того, іноземні монети використовувалися в якості сировини для

³ Там само.

карбування власних грошей. Саме тому першими повноцінними грошима, поширеними на слов'янських землях, стали срібні гроші — адже саме зі срібла були виготовлені арабські дірхеми, широко розповсюджені на той час. За умов нестачі власних дорогоцінних металів використання іноземних монет для карбування грошей було дуже вдалим кроком.

Першими монетами, карбованими на Київських землях, стали златники і срібляники князя Володимира Святославовича (кінець X ст.). Практично одночасно в обігу з'явилася і така грошова одиниця, як гривня. Вперше цей термін з'явився в IX ст. в договорі Русі з Візантією⁴. Тоді він використовувався як грошово-лічильна одиниця з метою вираження у сріблі (широко розповсюдженому на Русі в якості грошей) візантійської грошової одиниці — соліда. Стосовно походження слова "гривня" історики висувають дві версії. Згідно першої з них, цей термін походить від назви давньоруської прикраси — гривни, яка являла собою досить масивний металевий обруч, що носився на шиї ("загривку") і позначав статус її власника. Другою версією походження слова "гривня" є та, згідно якої гривною спочатку називали голову худоби, що первісно використовувалася в якості товарних грошей. У XI ст. слово "гривня" набуло іншого значення — вагового. Вага срібла могла складатися з певного числа однакових монет, тому поступово виник рахунок їх на штуки. З часом на Русі з'являються гривня срібна (вагова — між 160 та 205 грамами залежно від типу) та гривня кун (лічильна). Цікаво, що спочатку їхня собівартість була однаковою, але далі, внаслідок нестабільної ваги монет, одна гривня стала дорівнювати кільком кунам. В XII ст. гривня срібла (близько 204 г) по цінності вже дорівнювала 4 гривням кун (1 гривня кун=близько 51 г)⁵.

Рис. 5. Чернігівська монетна гривня

Перші гривні являли собою масивні злитки золота або срібла (рис. 5). Такі злитки були зручними у використанні для оплати великих сум грошей. Гривні мали різноманітну форму залежно від місця їх виготовлення. Існували гривні, карбовані окремими землями — львівська, чернігівська, луцька, новгородська, волзька гривні та ін. Першою з'явилася саме київська гривня, яка мала вигляд ромбовидного шестикутного зливка срібла вагою 150 г. Новгородська гривня була значно важчою — 240 г, і мала форму палички, чернігівська гривня була еліпсоподібною. Найцікавішою була форма волзької гривні — у вигляді човника. Гривня знаходилася в обігу паралельно з златниками і срібляниками, а також із грошовими одиницями, що являли собою дрібніші номінали гривні. Такими одиницями були ногати, куни, резани, векші (вивериці). Їх співвідношення з гривнею складало: 1 гривня=20 ногатам=25 кунам=50 резанам=150 векшам (виверицям).

⁴ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.wikipedia.org.

⁵ Гроші і кредит / За ред. М. І. Савлука. — К.: КНЕУ, 2007. — 744 с.

Перші зміни, що стосувалися гривні, відбулися у XIII ст., коли для новгородських злитків срібла поряд із назвою “гривня” почала застосовуватися назва “рубль”. Ця грошова одиниця надалі витіснила свою попередницю — гривню: вже в XV ст. рубль залишається в якості грошово-лічильної одиниці, яка пізніше стала символом російської та радянської грошової системи. Гривня все ж продовжувала існувати далі — до XVIII ст., проте тільки в якості розмінної монети (“гривенки”). Надалі слово “гривня” означало мідну монету у дві з половиною копійки, потім — у три копійки, і зрештою назва “гривенник” закріпилася за срібною монетою вартістю в 10 копійок⁶.

Завоювання Київської Русі ордами татаро-монголів спричинило негативні зміни в грошовому обігу країни. Розпочався так званий безмонетний період, за якого населення значною мірою повернулося до використання товарних грошей. З грошового обігу зникла така грошова одиниця, як резана. Сама ж гривня застосовувалася переважно для обслуговування найважливіших сфер обігу, до яких в той час передусім належала сплата данини. Значну частину цієї данини становило срібло. Завдяки збору данини сріблом золотоординські хани змогли розпочати карбування власної грошової одиниці — дірхеми, яка отримала назву “тяньга”. Саме від цього слова походить російське слово “деньги”. Давньоруська грошова система збереглася лише на території Галицько-Волинського князівства. Після звільнення від монголо-татарського ярма на українських землях почали поширюватися західноєвропейські монети, зокрема польські, чеські, литовські. Відновилося також карбування монет всередині країни. Це ознаменувало завершення безмонетного періоду в грошовому обігу (XIV ст.) і початок нового етапу розвитку грошової системи на території України.

По завершенні “безмонетного” періоду в обігу на українських землях знаходилися монети сусідніх країн — польські, угорські, чеські, пруські, прибалтійські, шведські та ін. Маловідомою сторінкою українського монетного карбування є випуск монет на Поділлі⁷. Тут з 40-х років XIV ст. існувало князівство, утворене в результаті гострого політичного протистояння між Польщею, Угорщиною, Литвою та Золотою Ордою за землі Галицько-Волинської держави. В результаті цієї боротьби правителями краю стали литовські князі Коріатовичі. Ними карбувалася власна монета — срібний подільський півгріш. Друк цієї монети відбувався в містечку Смотрич, яке було столицею князівства. Але обсяги емісії півгрішів та її тривалість були незначними.

Після входження України до складу Московської держави обіг монет сусідніх країн на її території продовжувався. На той час Росія знаходилася у стані глибокої фінансової кризи, що не давало можливості царському уряду в повному обсязі фінансувати свої попередні зобов'язання, зокрема, стосовно грошового забезпечення Війська Запорізького. Ці обставини змушували українських гетьманів шукати можливості для карбування власних монет. Втїлити ці плани на практиці вдалося П. Дорошенку⁸, який, скориставшись покровительством Кримського хана, в 1665-1674 рр. розпочав карбування срібних монет, зовнішнє оформлення яких відповідало кримським зразкам. Проте населення не сприйняло нові монети, через що їх карбування невдовзі довелося припинити. Однак потреба гетьмана в грошах була настільки великою, що він вдався до відчайдушного кроку — в м. Лисянка на Черкащині було створено монетний двір, де впродовж тривалого часу велася підробка польських солідів (шелягів), півтораків (чехів) та шостаків — найпоширеніших в обігу монет.

Інша спроба розпочати карбування української монети була зроблена гетьманом І. Самойловичем⁹. Її передумовою стало обмеження надходження на українські землі

⁶ Кузьмін В. В., Зикова О. П. Історія грошей. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 176 с.

⁷ Шуст Р. М. НумізMATика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. — К.: Знання, 2007. — 371 с.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

польських грошей внаслідок укладення Андрусівського перемир'я в 1667 р. Старі запаси готівки вичерпувалися, значна кількість повноцінних грошей осідала у вигляді скарбів або ставала сировиною для ювелірного виробництва. Розмінні монети внаслідок частого використання стиралися і ставали непридатними для використання. Тому після тривалих переговорів з царською владою було прийнято рішення про початок карбування українських монет за зразками польських півтораків (чехів, рис. 6). Підготовка до такого виробництва була суворо секретною: в умовах розкладення польсько-московських стосунків російський уряд не хотів скандального розголосу навколо виробництва чехів, які разюче нагадували польські півтораки. Зокрема, усі грамоти, які стосувалися карбування чехів, що їх отримували царські воеводи, передбачалось ретельно зберігати, не допускати розголошення їхнього змісту, а після завершення терміну служби повертати до Малоросійського Приказу у Москві.

Рис. 6. “Севський чех”. Мідь. 1686 р.

Карбування українських грошей зрештою було розпочато в 1686 р. в м. Севську теперішньої Брянської області Росії. Але виготовлені монети були низькоякісними: у їх складі була лише одна частина срібла і три частини міді. Тому, незважаючи на суворі адміністративні заходи щодо впровадження нових грошей, населення українських та білоруських земель відмовлялося їх приймати. Це призвело до того, що значна кількість служилих людей, яким плату за службу здійснювали чехами, на могли на них нічого придбати. Почали виникати заворушення, спалахи голоду, що зрештою призвело до вилучення севських чехів з обігу. Водночас, оскільки таких монет в обіг було випущено досить багато, вони ще довго використовувалися в повсякденному вжитку в якості розмінної монети за реальним ринковим курсом.

Єдина грошова одиниця — російський рубль — була запроваджена в Україні лише внаслідок проведення Петром I грошової реформи на початку XVIII ст. Наступні зміни в грошовому обігу відбулися лише після революції 1917 р. Проте остаточне утвердження національної грошової одиниці стало можливим тільки після здобуття незалежності в 1991 р.

Початок розвитку грошей та грошових відносин на території сучасної України характеризується низькою особливостей. Найперша з них полягає в тому, що першими повноцінними грошима, що застосовувалися в господарському обігу на теперішніх українських землях, стали іноземні гроші, що належали більш розвинутим країнам — Греції, Риму, Візантії, Ірану. Фактично, вони стали зразком для подальшого впровадження національних грошей та основою створення грошових систем. Другою особливістю можна назвати те, що створення грошової системи в Київській Русі все ж здійснювалося власним шляхом — і в плані вибору найменування грошової одиниці, і в плані вибору форми її виготовлення. Більш того, гривня поширилася й за межі Київської Русі, давши назву місцевим грошовим одиницям. Проте її розвиток зупинився після завоювання країни монголо-татарськими загарбниками. В часи входження України до складу Російської імперії українськими гетьманами здійснювалися спроби запровадження національної грошової одиниці, які не зазнали успіху. Реальне відродження грошової системи України змогло розпочатися лише після відродження незалежності — спершу на початку XX ст., і остаточно — після 1991 р.

Стаття рекомендована до друку кафедрою економічної теорії та підприємництва Хмельницького університету управління та права (протокол № 4 від 11 жовтня 2007 року)